

УДК 347.918:340.134

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.84>

МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ ПРАВОВИХ СПОРІВ: АКТУАЛЬНІ-ПИТАННЯ

Герич А.Й.,*кандидат юридичних наук, доцент,**юридичний факультет,**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;**ORCID: 0009-0000-9600-0125***Герич А.В.,***кандидат юридичних наук, доцент,**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**ORCID: 0009-0002-2574-5271*

Герич А.Й., Герич А.В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення правових спорів: актуальні-питання.

Вказується, процеси європейської інтеграції та трансформація правової системи України зумовлюють необхідність розвитку альтернативних механізмів урегулювання конфліктів, серед яких медіація займає особливу позицію. Попри ухвалення Закону України «Про медіацію» та нормативне оформлення цього інституту, реальне використання медіаційних процедур на практиці залишається обмеженим. Така ситуація пояснюється комплексом факторів, зокрема традиційно усталеною.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів. Досліджено окремі питання історичних передумов становлення інституту посередництва, починаючи від практики Стародавньої Греції та Римського права до сучасних форм медіації. Проаналізовано етимологію терміна «медіація» та різноманітність підходів до його визначення залежно від галузі наукового знання.

Розглянуто еволюцію співвідношення судового примирення та традиційного правосуддя. Встановлено, що протягом тривалого історичного періоду ідея примирення залишалася на периферії судочинства, де домінувала охоронна функція держави та імперативні методи урегулювання конфліктів. Особливу увагу приділено аналізу моделі судочинства радянської доби, в умовах якої розвиток примирювальних процедур не набув практичного значення через функціонування суду як виключного органу правосуддя та формування теоретичної моделі «владних відносин».

Обґрунтовано, що сучасні тенденції розвитку правових систем засвідчують поступову зміну парадигми: примирювальні процедури дедалі частіше розглядаються як повноцінна складова системи доступу до правосуддя. Визначено, що значення медіації для судової системи України не обмежується зменшенням навантаження на суди, а сприяє якісному вдосконаленню правосуддя та зміцненню суспільної довіри до правової системи.

Систематизовано основоположні принципи медіації: добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін. Розкрито зміст кожного принципу та його значення для результативного врегулювання конфлікту. Сформульовано висновок про необхідність подальшого розвитку інституту медіації шляхом законодавчого удосконалення та формування відповідної правової культури суспільства.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, посередництво, медіатор, примирювальні процедури, принципи медіації, мирова угода, правосуддя, судочинство.

Gerych A.Y., Gerych A.V. Mediation as an alternative method of resolving legal disputes: topical issues.

It is indicated that the processes of European integration and the transformation of the legal system of Ukraine determine the need to develop alternative mechanisms for resolving conflicts, among which mediation occupies a special position. Despite the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation" and the regulatory design of this institution, the actual use of mediation procedures in practice remains limited. This situation is explained by a complex of factors, in particular traditionally established ones.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of mediation as an alternative method of resolving legal disputes. Separate issues of the historical prerequisites for the formation of the institution of mediation are investigated, starting from the practice of Ancient Greece and Roman law

to modern forms of mediation. The etymology of the term “mediation” and the variety of approaches to its definition depending on the field of scientific knowledge are analyzed.

The evolution of the relationship between judicial conciliation and traditional justice is considered. It is established that for a long historical period the idea of reconciliation remained on the periphery of the judiciary, where the protective function of the state and imperative methods of conflict resolution dominated. Particular attention is paid to the analysis of the model of the judiciary of the Soviet era, in which the development of conciliation procedures did not acquire practical significance due to the functioning of the court as an exclusive body of justice and the formation of a theoretical model of «power relations».

It is substantiated that modern trends in the development of legal systems indicate a gradual change in the paradigm: conciliation procedures are increasingly considered as a full-fledged component of the system of access to justice. It is determined that the importance of mediation for the judicial system of Ukraine is not limited to reducing the burden on the courts, but contributes to the qualitative improvement of justice and strengthening public trust in the legal system.

The fundamental principles of mediation are systematized: voluntariness, confidentiality, neutrality, independence and impartiality of the mediator, self-determination and equality of rights of the parties. The content of each principle and its significance for effective conflict resolution are revealed. A conclusion is formulated on the need for further development of the institution of mediation through legislative improvement and the formation of an appropriate legal culture of society.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, mediation, mediator, conciliation procedures, principles of mediation, peace agreement, justice, judicial proceedings.

Постановка проблеми. Сучасні євроінтеграційні процеси та реформування правової системи України актуалізують питання впровадження альтернативних способів вирішення спорів, серед яких особливе місце посідає медіація. Незважаючи на прийняття Закону України «Про медіацію» та законодавче закріплення цього інституту, практичне застосування медіаційних процедур залишається недостатньо поширеним. Це зумовлено низкою чинників, зокрема історично сформованою самодостатністю судової системи, її консервативним характером та певним опором до інноваційних перетворень. Водночас зростання навантаження на суди, тривалість судових процесів та значні фінансові витрати сторін засвідчують необхідність розвитку примирювальних механізмів як повноцінної складової системи доступу до правосуддя. Актуальність дослідження посилюється потребою теоретичного осмислення правової природи медіації, її принципів та місця у системі захисту порушених прав.

Метою дослідження є аналіз деяких аспектів медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів, з'ясування її правової природи, історичних передумов становлення та основоположних принципів здійснення, а також визначення ролі медіації у сучасній системі правосуддя України.

Проблематика медіації як альтернативного способу вирішення спорів привертає значну увагу вітчизняних та зарубіжних науковців, що зумовлено актуальністю впровадження примирювальних процедур у правову систему України.

Загальнотеоретичні аспекти медіації як соціально-правового явища досліджували М. Поліщук, яка у дисертаційному дослідженні комплексно проаналізувала медіацію як спосіб вирішення цивільно-правових спорів, а також Н. Шишка, яка розглядала проблеми праворозуміння поняття «медіація» як альтернативної форми вирішення спорів. Питання поняття, видів та характерних рис медіації висвітлено у працях О. Іванова.

Альтернативні способи вирішення спорів у контексті розвитку правової системи України стали предметом наукових розвідок С. Герасимчук та Л. Швецової. Зокрема, С. Герасимчук дослідила переваги та недоліки медіації як одного з видів альтернативного вирішення спорів, тоді як Л. Швецова проаналізувала альтернативні способи вирішення сімейних конфліктів.

Вплив медіації на правову культуру суспільства та її роль у сучасній правовій системі розглядали Т. Подковенко та В. Слома. Окремі аспекти співвідношення медіації з традиційним судочинством та перспективи її впровадження в Україні висвітлено у публікації Л. Калмикової.

Серед зарубіжних досліджень фундаментальне значення мають праці Х. Бесемера, який визначив медіацію як технологію посередництва у вирішенні конфліктів, а також К. Мура, який розробив практичні стратегії врегулювання спорів. Теоретичні засади переговорного процесу та досягнення угод викладено у класичній праці Р. Фішера, В. Юрі та Б. Паттона. Комплексний аналіз різних форм вирішення спорів – переговорів, медіації, арбітражу – представлено у колективній монографії С. Голдберга, Ф. Сандера, Н. Роджерс та С. Коула. Особливості правових систем країн Східної Європи, зокрема в контексті розвитку примирювальних процедур, аналізувала, зокрема, І. Марковіц.

Виклад основного матеріалу. Альтернативні способи вирішення спорів як інститут позасудового врегулювання конфліктів набули значного поширення у більшості країн світу та є усталеною практикою захисту порушених прав. Україна, обравши курс на інтеграцію до європейського правового простору та послідовно імплементуючи норми міжнародного права, закріпила альтернативні способи вирішення спорів у національному законодавстві. Варто зазначити, що медіація є лише одним із альтернативних способів вирішення спорів. До цієї групи також належать переговори, арбітраж, третейське судочинство, незалежна експертна оцінка, консиліація (примирення), мед-арб та інші процедури позасудового врегулювання [1, с. 270].

Альтернативне вирішення спорів (англ. Alternative Dispute Resolution, ADR) є узагальнюючим поняттям, що охоплює широкий спектр процедур урегулювання спорів та конфліктів поза межами судової системи. У європейській практиці паралельно використовуються й інші терміни, зокрема «ефективне вирішення спорів» (англ. Effective Dispute Resolution, EDR) та «дружнє вирішення спорів» (англ. Amicable Dispute Resolution). Альтернативні способи вирішення спорів набули широкого застосування у світовій практиці як дієва альтернатива традиційному судочинству, оскільки дозволяють урегулювати спір у коротші строки, з меншими фінансовими витратами та із забезпеченням конфіденційності процедури [2, с. 58].

Практика посередництва у вирішенні спорів має глибокі історичні корені. У Стародавній Греції функціонував інститут посередників, яких називали «proxenetas». Римське право, починаючи з Кодексу Юстиніана (530–533 pp.), офіційно визнавало посередництво як спосіб урегулювання конфліктів. Примітно, що римляни використовували розгалужену термінологію для позначення посередника: *internuncius*, *medium*, *intercessor*, *philantropus*, *interpolator*, *conciliator*, *interlocutor*, *interpres*, *mediator*. Така термінологічна різноманітність свідчить про значне поширення та диференціацію посередницьких функцій у римському суспільстві [3, с. 90].

Термін «медіація» етимологічно походить від латинського слова «*mediatio*», що означає посередництво. Аналогічне значення зберігається і в сучасних європейських мовах: англійською – «*mediation*», французькою – «*médiation*». Багатоаспектність цього явища зумовлює різноманітність підходів до його визначення залежно від галузі наукового знання. Зокрема, у соціальній психології медіацію розглядають як специфічну форму врегулювання спірних питань і конфліктів, спрямовану на узгодження інтересів сторін за участі нейтрального посередника [3].

Х. Бесмер визначив медіацію як технологію посередництва у вирішенні конфлікту за участю нейтральної третьої сторони, яку визнають усі сторони [4, с. 14].

Протягом багатьох століть ідея судового примирення залишалася на периферії правосуддя – державної діяльності, спрямованої на владне вирішення спорів, захист громадського правопорядку та суб'єктивних прав громадян. Охоронна функція держави традиційно домінувала у судочинстві, що зумовлювало пріоритетність імперативних методів урегулювання конфліктів [5, с. 7].

Водночас сучасні тенденції розвитку правових систем засвідчують поступову зміну цієї парадигми. Зростання навантаження на судову систему, тривалість судових процесів та значні фінансові витрати сторін актуалізували пошук альтернативних механізмів вирішення спорів. Примирювальні процедури, зокрема медіація, дедалі частіше розглядаються не як другорядний інструмент, а як повноцінна складова системи доступу до правосуддя. Така трансформація відображає загальносвітову тенденцію до гуманізації правових відносин та визнання права сторін на самостійне врегулювання власних конфліктів за сприяння нейтрального посередника.

Цікавим з огляду на досліджувану проблематику є бачення низки вчених щодо ролі медіації у правовій системі. Зокрема, в науковій літературі можна знайти підхід, який визначає суд як «хранителя чинного права», що водночас у процесі правозастосування «продовжує бути також творцем нового права». Прихильники цієї позиції переконані, що народ із розвиненою правосвідомістю має цікавитися своїм судом та дорожити ним як хранителем і органом свого правопорядку [6, с. 11].

Натомість інші дослідники констатують певну трансформацію функціонального призначення судової влади. На їхню думку, функція вирішення конфліктів, яка історично зберігалася за судом протягом багатьох століть, поступово відступає на другий план. Пріоритетного значення набуває функція охорони встановлених законом приписів як публічно-правового, так і приватноправового характеру. Така зміна акцентів зумовлює потребу в розвитку альтернативних механізмів урегулювання спорів, здатних ефективно виконувати примирювальну функцію, яку традиційне судочинство дедалі менше реалізує на практиці [6, с. 12].

Ряд вчених, досліджуючи практику судів щодо примирення, доходять висновку, що примиритель має насамперед встановити матеріальну істину у справі, аби запропонувати сторонам оптимальний варіант примирення. Під встановленням матеріальної істини дослідники розуміють визначення фактичних обставин справи, констатацію факту порушення суб'єктивного права та з'ясування можливості його добровільного відновлення порушником.

Водночас автори звертають увагу на певну суперечність, притаманну процедурі примирення: сторони, побоюючись, що їхні заяви можуть бути використані як підстава майбутнього судового рішення, виявляють обережність у своїх поясненнях. Саме взаємне побоювання програти справу у разі її передання на розгляд суду є основною причиною, що спонукає сторони до укладення мирової угоди. Якщо ж право однієї зі сторін є безспірним, мирова угода для неї втрачає сенс – стає, за висловом автора, «*sine causa*» (безпідставною) [7, с. 300].

Взаємність поступок становить необхідну передумову врегулювання спору та є прямим наслідком того, що обидві сторони усвідомлюють ризик несприятливого для себе результату судового розгляду. Сутність мирової угоди, відповідно, зводиться до того, що кожна сторона відступає від частини власних вимог, одночасно визнаючи обґрунтованість частини вимог протилежної сторони. У підсумку кожен учасник спору отримує менше, ніж міг би отримати у разі повного задоволення його позовних вимог судом, однак натомість убезпечує себе від ризику цілковитого програшу справи [8, с. 33].

Окремі дослідники, розмірковуючи над необхідністю дотримання дисципліни під час судового розгляду, висловлюють критичне ставлення до дій суду щодо процедури примирення сторін. Зокрема, існує позиція, згідно з якою під час засідання арбітражу порушників господарської дисципліни слід називати своїми іменами, не примиряти, а давати найсуворішу оцінку їхнім діям [9, с. 57].

Інші представники процесуальної думки частково погоджуються з такою позицією, водночас наполягаючи на тому, що примирення є однією з основних рис розгляду справ у судах. При цьому вони застерігають від звуження сутності судового процесу виключно до примирення суб'єктів конфлікту. За такого підходу судовий процес неминуче втратить риси юрисдикційного провадження та перетвориться на своєрідну процедуру примирення, що є неприпустимим з точки зору завдань правосуддя. Крім того, слід враховувати, що далеко не всі конкретні спори можуть бути врегульовані шляхом примирення сторін – існують категорії справ, де владне судове рішення залишається єдиною можливим способом захисту порушених прав [10, с. 81-82].

Цікавим є дослідження моделі судочинства радянської доби з позиції її впливу на суспільство. Окремі науковці доходять висновку, що прийнята в радянській системі активна охоронна роль суду офіційно не надавала йому можливості втручатися у питання укладення сторонами мирової угоди та здійснювати діяльність, спрямовану на схилення їх до примирення. Водночас таке обмеження, на думку дослідників, частково компенсувалося «виховною роллю радянського суду» [11, с. 17].

Інші вчені, аналізуючи модель судочинства радянського періоду, акцентують увагу на наданих суду можливостях щодо профілактики правопорушень. Зокрема, наголошувалося, що роль суду полягає не лише у примусі до певної поведінки, а й у вихованні широких мас населення. При цьому підкреслювалося, що керівництво суспільними процесами забезпечується насамперед методом переконання як основним способом впливу. Така концепція відображала ідеологічні засади радянської правової системи, де суд розглядався не стільки як арбітр у спорі між сторонами, скільки як інструмент реалізації державної політики та формування належної правосвідомості громадян [12, с. 33].

В умовах радянської держави розвиток примирювальних процедур та посилення ролі суду як інституту, що сприяє примиренню учасників спору, не набув практичного значення. Це пояснювалося тим, що суд функціонував як виключний орган правосуддя, тоді як значна частина конфліктів вирішувалася поза судовою системою. Водночас саме у цей історичний період формується теоретична модель «владних відносин», яка обґрунтовує специфічний характер процесуальних зв'язків між судовим органом та іншими учасниками провадження. Внаслідок цього суд остаточно утвердився як владний суб'єкт, що займає домінуюче становище щодо сторін процесу та виконує активну функцію у розв'язанні приватноправового конфлікту за умов відносно обмеженої ініціативи самих сторін. Концепція примирення учасників спору, яка продовжувала існувати і в цей період, опинилася на периферії правозастосовної практики, поступившись центральним місцем традиційному правосуддю [13, с. 514].

Отже, для судової системи України доцільність та необхідність впровадження медіації на сучасному етапі може здаватися недостатньо обґрунтованою. Це зумовлено тим, що судова система тривалий час функціонувала як автономний та самодостатній інститут, що сформувало її консервативний характер та певний опір до будь-яких інноваційних перетворень. Проте значення медіації для судової системи не обмежується лише зменшенням навантаження на суди – аргументом, який найчастіше наводиться першим і є найбільш поширеним при обговоренні переваг медіації для судочинства. Значно важливішим є те, що медіація сприяє якісному вдосконаленню правосуддя, розширенню можливостей доступу громадян до справедливого вирішення спорів, а також зміцненню та підтриманню суспільної довіри до правової системи держави в цілому.

Таким чином, медіація – переговори сторін за участю третьої особи – медіатора, який, здійснюючи загальне керівництво процедурою, допомагає сторонам налагодити комунікацію між собою та самостійно досягти максимально ефективних домовленостей зі спірних питань, однак не має повноважень на вирішення спору.

При цьому, принципи медіації становлять фундаментальну основу її здійснення. У науковій літературі вони характеризуються як базові та визначальні засади, керівні положення та правові ідеї, що формують підґрунтя для проведення медіаційної процедури та спрямовані на результативне врегулювання конфлікту між учасниками з досягненням взаємоприйнятного результату. Серед них:

принцип добровільності передбачає, що учасники спору самостійно, без будь-якого зовнішнього тиску, приймають рішення про застосування медіації для врегулювання розбіжностей. Сторони наділені правом завершити медіаційний процес на будь-якому його етапі. При цьому відсутність досягнення домовленості щодо спірних питань у ході медіації не обмежує право сторін на судовий захист порушених прав. Цей принцип поширюється також на медіатора: за умови усвідомлення неможливості продуктивної взаємодії у медіаційному просторі, відсутності у сторін реального прагнення до вирішення конфлікту або за наявності інших обставин, що перешкоджають ефективному проведенню процедури, посередник має право припинити переговори та вийти з процесу;

принцип конфіденційності зобов'язує учасників медіаційного процесу не розголошувати отриману інформацію, за винятком випадків, передбачених законодавством або взаємною домовленістю сторін. Згідно із Законом України «Про медіацію» до конфіденційної належить уся інформація, отримана під час підготовки та проведення медіації, включаючи відомості про пропозиції та готовність учасників конфлікту до участі у процедурі, фактичні обставини, висловлені позиції та пропозиції сторін щодо врегулювання спору, а також зміст досягнутої угоди;

принцип нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора вимагає від посередника утримуватися від надання переваг будь-якій стороні спору. Нейтральність медіатора має двоаспектний характер: по-перше, він діє безсторонньо щодо учасників конфлікту; по-друге, посередник є незаінтересованою особою стосовно змісту спору та не має власного інтересу щодо умов потенційної угоди. Законодавство встановлює низку обмежень для медіатора: заборону поєднання функцій посередника з іншими процесуальними ролями в одному спорі; надання консультацій чи рекомендацій щодо суті конфлікту; прийняття рішень замість сторін; виконання функцій представника або захисника будь-якої сторони у судовому, третейському чи арбітражному провадженні, де він виступає або виступав медіатором;

принцип самовизначення та рівності прав сторін передбачає, що учасникам медіації належить право обирати посередника, визначати коло питань для обговорення та вирішувати інші процедурні аспекти. Сторони залучені до медіаційного процесу рівно настільки, наскільки вони самі того бажають. Вони не передають повноваження щодо розв'язання спору посереднику. Медіатор позбавлений права оцінювати правомірність позицій сторін чи ухвалювати рішення – його завдання полягає у сприянні пошуку можливих варіантів урегулювання конфлікту. Посередник може акцентувати увагу сторін на їхніх інтересах або ставити запитання, що допомагають виявити справжні потреби учасників [15, с. 90-91].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що медіація є ефективним альтернативним способом вирішення спорів, який має глибокі історичні корені та набув широкого застосування у світовій практиці. Медіація являє собою переговорний процес за участю нейтрального посередника – медіатора, який сприяє налагодженню комунікації між сторонами та допомагає їм самостійно досягти взаємоприйнятних домовленостей, не маючи при цьому повноважень на вирішення спору по суті. На відміну від традиційного судочинства, медіація забезпечує врегулювання конфлікту у коротші строки, з меншими фінансовими витратами та гарантуванням конфіденційності процедури.

Функціонування медіації базується на системі основоположних принципів, які становлять фундаментальну основу її здійснення. До них належать: принцип добровільності, що передбачає вільне волевиявлення сторін щодо участі у процедурі та можливість її припинення на будь-якому етапі; принцип конфіденційності, який зобов'язує учасників не розголошувати отриману інформацію; принцип нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора; принцип самовизначення та рівності прав сторін. Дотримання цих принципів є необхідною передумовою результативного врегулювання конфлікту.

Значення медіації для судової системи України не обмежується лише зменшенням навантаження на суди. Впровадження медіаційних процедур сприяє якісному вдосконаленню правосуддя, розширенню можливостей доступу громадян до справедливого вирішення спорів та зміцненню суспільної довіри до правової системи держави. Звичайно ж, подальший розвиток інституту медіації потребує

не лише законодавчого удосконалення, а й формування відповідної правової культури та усвідомлення переваг примирювальних процедур як повноцінної альтернативи традиційному судочинству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герасимчук С. С. Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів: визначення, переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82, ч. 1. С. 270–274. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.41>.
2. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник НААУ* № 1-2 2024. С. 57–66. URL: https://www.researchgate.net/publication/388730817_Alternativni_sposobi_virisenna_simejnih_konfliktiv_v_konteksti_rozvitku_pravovoi_sistemi_Ukraini.
3. Слома В.В Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. № 4(36). 2023. с. 89–93. DOI: <https://doi.org/10.35774>.
4. Besemer Ch. Mediation: Vermittlung in Konflikten. Karlsruhe : Stiftung Gewaltfreies Leben, 1993. 144 s.
5. Поліщук М.Я. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 18 с.
6. Подковенко Т.О. Медіація як один з альтернативних способів вирішення спорів та її вплив на правову культуру суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 1 (17). С. 11–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_1_4.
7. Шишка Н. В. Поняття «медіація» як альтернативна форма вирішення спорів: до проблеми праворозуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 297–301. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/74.pdf.
8. Moore Ch. W. The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict. 4th ed. San Francisco : Jossey-Bass, 2014. 704 p.
9. Fisher R., Ury W., Patton B. Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In. 3rd ed. New York : Penguin Books, 2011. 240 p.
10. Goldberg S.B., Sander F.E.A., Rogers N.H., Cole S.R. Dispute Resolution: Negotiation, Mediation, Arbitration, and Other Processes. 7th ed. New York : Wolters Kluwer, 2020. 672 p.
11. Іванов О.О. Поняття, види та характерні риси медіації як соціально-правового явища. *Морська безпека та оборона*. 2023. № 1. С. 16–20. URL: <https://msd.oduvs.od.ua/index.php/msd>.
12. Калмикова Л. Медіація: модний тренд чи нагальна потреба? *Вісник НААУ*. № 12 (97). 2023. С. 32–40. URL: <https://unba.org.ua/publications/8689-mediacya-modnij-trend-chi-nagal-na-potreba.html>.
13. Markovits I. Law or Order – Constitutionalism and Legality in Eastern Europe. *Stanford Law Review*. 1982. Vol. 34. P. 513–515. URL: <https://www.jstor.org/stable/1228484>.
14. Белов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46–50. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/244608>.
15. Белов Д.М., Белова М.В. Роль та місце інституту адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Аналітично-порівняльне право*. №6. 2022. С. 42–49. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/273521>.
16. Слома В. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 4 (36). С. 89–93. DOI: 10.35774/app2023.04.089.